પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

ગાંધીકથાઓ મને ગુજરાતમાં ખૂણે ખૂણે લઈ જાય છે. હાલમાં જ ધરમપુર તાલુકાના ખડકી ગામે ગાંધીકથા થઈ, જે ગામની પડખેથી વહેતી નાર નદીને સામે કાંઠે મહારાષ્ટ્રનો નાશિક જિલ્લો છે. સપ્ટેમ્બર-ઑક્ટોબરમાં ઇંગ્લૅન્ડ, કૅનેડા અને સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકામાં પાંચ ઠેકાણે ગાંધીકથા થઈ. આ લખું છું તેનાથી ત્રણ દિવસ પહેલાં મહારાષ્ટ્રની ઉપરાજધાની નાગપુરમાં કથા પૂરી થઈ. 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી'ને ન્યાયે દેશમાં કે વિદેશમાં જ્યાં જાઉં ત્યાં ગુજરાતીઓને મળવાનું થાય જ અને એમને મળું ત્યારે ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતીઓનાં સંગઠનો અને સંસ્થાઓ તથા ગુજરાતની બહારના સમાજમાં એમના સ્થાન અંગે પણ સ્વાભાવિક રીતે ચર્ચાવિચારણા થાય.

નાગપુરમાં ત્યાંના ગુજરાતી સમાજે નવેમ્બરની છઠ્ઠી તારીખે તમારા પ્રમુખનું સન્માન કર્યું. આશરે ૩૦-૫૦ જણની સભામાં ૧૦-૧૨ 'સમાજ' કે સંસ્થાઓ વતી જુદા જુદા પુષ્પગુચ્છો અપાયા ! એમની આગળ જે વિચારોની ચર્ચા થઈ તેમાં 'પરબ'ના વાચકો – ખાસ તો ગુજરાત બહાર વસેલા વાચકોને રસ પડશે એમ ધારી આજના પત્રમાં એનો ઉલ્લેખ કરું છું.

'યુનેસ્કો'ના એકથી વધુ સર્વેક્ષણો એમ કહે છે કે બાળકોના શિક્ષણનું ઉત્તમ માધ્યમ એમની માતૃભાષા જ હોય. માતૃભાષા અંગે સામાન્યપણે યુનેસ્કોના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની વ્યાખ્યા એવી છે કે બાળક જે ભાષાના વાતાવરણમાં જન્મે છે ને ઊછરે છે, જે એને પહેલવહેલી સાંભળવા મળે છે તે એની માતૃભાષા. ગુજરાત બહાર જન્મેલાં બાળકોના ગુજરાતી વાલીઓએ એમના પરિવારમાં ગુજરાતી જ બોલવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય તો બાળકોની માતૃભાષા ગુજરાતી જ હોય. પણ બાળક શેરીમાં જઈ રમવા માંડે એટલે એને આસપાસનાં બાળકો જે ભાષા બોલતાં હોય તે બોલવા-સાંભળવાની ટેવ પડે છે. ઘણી વાર એ જ એ બાળકોની પ્રથમ ભાષા બની શકે. નાગપુરવાસી ગુજરાતીઓમાં ઘણાં બાળકોની માતૃભાષા, આ કસોટી મુજબ મરાઠી બને. એમનું શિક્ષણ માતૃભાષા મરાઠીમાં જ થાય એ તેમના સમગ્ર વિકાસમાં ઉપયોગી થઈ પડે.

પરંતુ આ બાળકો ગુજરાતી સમૂળગી ભૂલી જાય છે. તેઓ ગુજરાતી ભાષા મારફત વરસી આવતી આખી સંસ્કૃતિની ધારાથી વંચિત રહી જાય. આ વિષય દૂરના પ્રાન્તોમાં, જ્યાં આસપાસના વાતાવરણમાં ગુજરાતીથી ઠીક ઠીક દૂરની ભાષા બોલાતી હોય, દાખલા તરીકે તમિળ, તેલુગુ, મણિપુરી કે કાશ્મીરી અથવા તો અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, સ્પેનિશ, રૂસી, ચીની કે અરબી – ત્યાં જો ઘરમાં ગુજરાતી વપરાતી ન હોય તો બાળકો કાયમને માટે ગુજરાતની સંસ્કૃતિથી છેટાં રહી જાય. તેઓ નરસિંહ – મીરાં અને હેમચંદ્રાચાર્યથી માંડીને ગાંધી – મકરંદ – રાજેન્દ્ર તેમજ ઝંડુ ભટ્ટથી માંડીને વિક્રમ સારાભાઈ સુધી વિકસતી આવતી સંસ્કૃતિથી વંચિત રહેવાનાં. માટે ગુજરાતી વાલીઓનું એ કર્તવ્ય છે કે ઘરમાં તો એ પોતાનાં બાળકો સાથે ગુજરાતી ભાષામાં જ બોલવાનો આગ્રહ રાખે. એમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ગુજરાતીમાં જ કરે અને ઘરમાં ગુજરાતી ભાષાનું ઉત્તમ સાહિત્ય વસાવી બાળકો જોડે નાગપુરની ગુજરાતી સમાજની કથાએ એક બીજી વાતની પણ યાદ અપાવી. સભામાં આવેલા કુલ સભ્યોના લગભગ ચોથા ભાગના સભ્યોએ પોતપોતાની સંસ્થા વતી જુદા જુદા ફૂલગજરા આપ્યા. અલબત્ત આ બધા ગજરાઓ

એનો હાર્દિક પરિચય કરાવે. અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણતાં ગુજરાતી સાહિત્યકારોનાં બચ્ચાંઓને મેં નારદના નામનો ઉચ્ચાર નરાદા કરતાં સાંભળ્યાં છે. પણ જ્યાં પિતા જ યોગને યોગા કહેતા હોય ત્યાં કદાચ એની નવાઈ ન લાગે.

ગુજરાતની શાળાઓ સારુ સૂત્ર હોય તો તે 'માધ્યમ ગુજરાતી – ઉત્તમ હિંદી અને અંગ્રેજી' અને ગુજરાત બહાર 'માધ્યમ માતૃભાષા – ઉત્તમ રાષ્ટ્રભાષા કે અન્ય રાષ્ટ્રીય ભાષા' હોય. જે વડીલો બાળકોને ગુજરાતીના સંસ્કાર નથી આપતા તે પોતાની માતૃભાષાનો જ નહીં, પણ માતૃસંસ્કૃતિનો પણ દ્રોહ કરે છે.

ગુજરાત-બહાર વસતા ગુજરાતીઓએ બીજી પણ એકબે વાતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. થોડા સમય પહેલાં ઑસ્ટ્રેલિયાના વડાપ્રધાને ત્યાં નવો વસવાટ કરવા આવેલી લઘુમતીઓને ધમકીભર્યા અવાજમાં એવી મતલબનું કહ્યું હતું કે 'આવ્યા છો તો અમારા કહ્યામાં રહો. નહીં તો આવ્યા ત્યાં પાછા ચાલતા થાઓ.' આ વાણી સાંભળીને આપણે ત્યાંના કેટલાક બહાદુરોને લાગ્યું કે નેતા હો તો આવા હો ! એમણે કહ્યું કે આપણને પણ આવા નેતા ખપે, જે લઘુમતીને પંપાળ્યા કરવાને બદલે એમને પરખાવી દે કે કાં સખણા રહો, કાં ગાંસડાં-પોટલાં બાંધીને હાલ્યા જાઓ. આવી જ વાતના પડઘા થોડા બ્રિટનમાં અને થોડા બીજા દેશોમાં પડતા પણ સંભળાયા. વિદેશમાં વેપારઉદ્યોગ કે નોકરી-ધંધો કરનારા ગુજરાતીઓ પણ વોટબૅંકો શોધતા રાજકારણીઓના મિજાજમાં જ જાણે બોલતા હોય એમ કેટલીક જગાએ લાગ્યું. ખૂબી એ છે કે આ લોકો એક બાજુ આવા રાજકારણીઓને આર્થિક ટેકો આપે છે તો બીજી બાજુ એ જ લોકો વૈશ્વીકરણની દુહાઈ પણ દેતા હોય છે. આમ એક જ વાત એ લોકો વિસારી દેતા લાગે છે કે તેઓ પોતે પણ એ દેશની લઘુમતીમાં જ છે. ઇંગ્લૅન્ડ કે અમેરિકામાં આફ્રિકાને રસ્તે થઈને આવેલા કે સીધા મુંબઈથી ઊડીને આવેલા ગુજરાતીઓ ઇંગ્લૅંડ-અમેરિકામાં તો લઘુમતીમાં જ હોવાના ને ? એટલે ગુજરાતમાં લઘુમતી પ્રત્યે કેવી વર્તણૂક રાખવી જોઈએ એનો વિચાર ઉશ્કેરાટ કે આવેશમાં આવીને કરવાને બદલે એમણે માનવતા, નાગરિકતા અને સભ્યતાના ત્રાજવે તોળીને કરવો જોઈએ. એક કાળે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગદ્વેષ જોઈ-અનુભવીને 'આપણે ત્યાં આપણે કહેવાતા અસ્પૃશ્યો સાથે આવો જ વ્યવહાર નથી કરતા ?' એવો પ્રશ્ન પૂછનાર ગાંધી લખી ગયા છે કે કોઈ પ્રજા કેટલી સંસ્કારી છે એ માપવું હોય તો એ પોતાની લઘુમતી જોડે કેવો વ્યવહાર કરે છે તે તપાસવું જોઈએ.

નાગપુરવાસી, લંડનવાસી કે લૉસ એન્જલીસવાસી ગુજરાતી તે પ્રદેશ કે દેશમાં લઘુમતીમાં હોય છે અને શિયાળામાં કે લગનગાળામાં જ્યારે દેશમાં જાય છે ત્યારે એ બહુમતીનો સભ્ય નથી થઈ જતો ? પોરબંદર કે રાજકોટના વાસી ગાંધી માત્ર પોતાના કોચલામાં ભરાઈને વિચાર નહોતા કરતા. તેથી તેમણે ઠેઠ ૧૯૦૯માં નીતિને ત્રાજવે તોળીને મૂલ્યાંકન કરવાની વાત કરી હતી. હવે એ વાતને એક સદી થઈ. એ જમાનામાં દુનિયા હતી એના કરતાં આજે ઘણી નાની થઈ ગઈ. અઠવાડિયાંઓ કે મહિનાઓ સુધી દરિયો ખેડીને વિદેશ જનારા ગુજરાતીઓ હવે અઠવાડિયામાં દુનિયાનો આંટો મારીને ઘરે પાછા ફરે છે અને એક ગરવી ગુજરાતણ પૃથ્વીથી ઊડીને અવકાશમાં વિહાર કરી આવે છે. દુનિયા જ્યારે એક પંખીનો માળો થઈ ગઈ છે ત્યારે આપણે એક જગાએ હોલાં-કબૂતર અને બીજી જગાએ શકરા-બાજ બનીએ તે કેમ શોભે ?

જાણે કે એક જ દુકાનેથી ખરીદાયા હોય એવા લાગતા હતા. એક જ પ્રકારનાં ફૂલ, એક જ પ્રકારની બાંધણી અને એક જ પ્રકારના પ્લાસ્ટિકમાં વીંટેલા. અત્યારે એ પુષ્પોની થોડા કલાકની આવરદાનો વિચાર બાજુએ રાખીએ. અને છેવટે પ્લાસ્ટિકનો નિકાલ કેમ કરવો એ પ્રશ્નનો ઉકેલ હજુ સુધી દુનિયામાં સંતોષકારક મળ્યો નથી, એ વાત પણ કોરે રાખીએ તો પણ એક દ્વિધા તો ગુજરાતી સમાજની એ નાનકડી સભામાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હતી કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખના સન્માનાર્થે અપાયલા આ પુષ્પગુચ્છો એ કાંઈ એક જ ઉદ્યોગપતિએ આવકવેરાવાળાઓને સંતોષવા અનેક ટ્રસ્ટો રચ્યાં હોય એવી પારિવારિક વ્યવસ્થા નહોતી. એ તો એક જ ગુજરાતી સમાજમાં પોતપોતાની આગવી અસ્મિતા શોધતાં જાતિવાર કે ક્ષેત્રવાર પડેલાં પુષ્પમંડિત કૂંડાળાઓ સૂચવતા હતા. કેટલાક દેશોમાં તો માત્ર સંસ્થાઓ જ નહીં પણ મંદિરો પણ જાતિવાર કે ભાષાવાર જોવામાં આવ્યાં. ક્યાંક લુવાણાઓનું મંદિર, ક્યાંક પંજાબીઓનું, ક્યાંક વળી કોઈક બીજાનું. આ માત્ર ઉપાસ્ય દેવો કે ઉપાસના-પદ્ધતિઓની વિવિધતા નહોતાં સૂચવતાં પણ તે તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની લગ્ન-વિવાહ કે મરણ-સરણની પદ્ધતિઓનું વૈવિધ્ય પણ સૂચવતાં હતાં. ન્યાતજાત, પેટાજાતિ કે ગોળોમાં વહેંચાઈ જવાની આપણી લાક્ષણિકતા આપણે વિદેશ જઈ વસીએ ત્યારે પણ નહીં છોડી શકીએ તો આપણે ક્યાં જઈને અટકશું ?

આપણા બે જનનાયકોનાં ઉદાહરણો ગુજરાતી પ્રજાને પદાર્થપાઠ પૂરા પાડી શકે તેવાં છે. પહેલાં દાખલો સરદારનો. ખેડાના ખેડૂતોની ચળવળમાં પોતે તો જ પડે કે જો અમદાવાદના કોઈ આગેવાન ખેડાના પ્રશ્ન પાછળ સમય આપવા તૈયાર હોય, એવી ગાંધીજીએ હકલ કરી ત્યારે વલ્લભભાઈએ આ બીડું ફક્ત એટલા સારુ નહોતું ઝડપ્યું કે પોતે ખેડા જિલ્લાના વતની હતા. એમને માટે તો પોતાનો કામધંધો બાજુએ રાખીને સમાજના પ્રશ્નમાં ઝંપલાવવું એ નાના કૂંડાળાને વિસ્તરવાની જ પ્રક્રિયા હતી. બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોએ પોતાની ઉપર લદાતા વધારાના મહેસૂલ અંગે ગાંધીજી આગળ રાવ ખાધી ત્યારે તેમને આરામ આપી પોતે એ તાલુકાની આગેવાની લીધી તે સમયે વલ્લભભાઈએ બીજું કૂંડાળું વિસ્તાર્યું. ત્યાંથી જ તેઓ સરદાર તરીકે ઓળખાયા. તે માત્ર બારડોલી કે ગુજરાતના જ નહીં, પણ આખા દેશના સરદાર. પછી વડાપ્રધાન બની શકે એની પૂરી યોગ્યતા હોવા છતાં નાયબ વડાપ્રધાન બની ગૃહખાતું સંભાળ્યું ત્યારે સત્તાના પદનું કૂંડાળું ઓળંગીને રાષ્ટ્રના હિતનું વર્તુળ વિસ્તાર્યું, જેની મારફત એમણે સેંકડો દેશી રાજ્યોને ભારતના સાર્વભૌમ રાષ્ટ્રમાં ભેળવી ઇતિહાસમાં કાયમને માટે અમર પદ પ્રાપ્ત કર્યું. આ ઘટનાથી ૧૨-૧૮ વર્ષ પહેલાં દાંડીકૂચ વખતે, પોતાના આશ્રમથી ગુજરાતને દરિયાકિનારે જઈ મીઠું પકવી અન્યાયી કાયદો તોડવાની કલ્પના ગાંધીજીની હતી. પણ એમની કૂચનો માર્ગ નક્કી કરવાનું કામ જેટલા વ્યવહારકુશળ તેટલા જ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા સરદારને સોંપ્યું. એ કામ સરદારે કેવી કુશળતાથી પાર પાડ્યું એનો ખ્યાલ ઘણાને નહીં હોય. ગાંધીજી મીઠાનો કાયદો તો પોતાના જિલ્લામાં જ તોડે એવો આગ્રહ ઘણા જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓ કરવા માંડ્યા. ખેડા જિલ્લાના કાર્યકરો પણ એમાં અપવાદ નહોતા. 'આપણા જિલ્લામાં દરિયાકાંઠો ક્યાં છે ?' એ પ્રશ્નનો જવાબ પણ આગ્રહ કરનારાઓએ વિચારી રાખેલો. 'મહીસાગરનાં પાણી ભરતી વખતે ચડે છે. એ ઓટમાં ઊતરે ત્યારે આપણા જિલ્લાના કાંઠા પર મીઠાના ગાંગડા મૂકતાં જાય છે. તે ઉપાડીએ એટલે કાયદો તોડ્યો જ ગણાય ! ખેડા જિલ્લો તો સરદારનો પોતાનો જિલ્લો. પણ તેઓ જિલ્લાના કૂંડાળામાં બંધાયેલા જ રહ્યા. ગાંધીજીની કૂચ ગુજરાતના વધુમાં વધુ જિલ્લાઓમાંથી પસાર થાય એનો જ તેમણે વિચાર કર્યો. તેથી સુરત જિલ્લાના પણ દક્ષિણ ભાગમાં દાંડીનો દરિયાકિનારો પસંદ કર્યો. વળી દેશી રાજ્યોને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં રાષ્ટ્રમાં વિલીન કરનાર સરદારે કૂચનો આખો માર્ગ એવો પસંદ કર્યો કે જે બ્રિટિશ હદમાંથી જ પસાર થતો હોય અને દેશી રાજ્યોને છંછેડે નહીં. તેથી જ એ માર્ગ વડોદરાની સાવ નજીક આવ્યો તે છતાં જંબુસર ભણી વળી ગયો. ખેડા જિલ્લાનો મહીકાંઠો ત્યજીને સુરતનો દાંડીકાંઠો પસંદ કરવામાં દૂરદૃષ્ટિ ઉપરાંત વિશાળ દૃષ્ટિ પણ હતી.

અને બીજો દાખલો ગાંધીજીનો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પીટરમારિત્સબર્ગના સ્ટેશન પર ધક્કો ખાતાંની સાથે જ ગાંધીજીએ કુટુંબનું કૂંડાળું ઓળંગીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા મામ હિંદીઓના વિશાળ વર્તુળમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારથી પછી એમ પાછા વળીને જોયું જ નહીં. એમનું ...... ૧૯૧૫ પછી આખો દેશ બન્યું. ૧૯૧૭માં ચંપારણના પ્રથમ સત્યાગ્રહમાં જ એમણે બિહાર ઉપરાંત ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક ને સિંધના કાર્યકર્તાઓને કામે લગાડ્યા. ૧૯૩૨માં ડૉ. આંબેડકરને 'તમે જન્મથી અસ્પૃશ્ય તો હું જાત પસંદગીથી અસ્પૃશ્ય' એમ કહીને ગાંધીજીએ જાતિવ્યવસ્થાનું કૂંડાળું તોડ્યું. દક્ષિણ ભારતમાં હિંદી શીખવવા એમણે પોતાના પુત્ર દેવદાસને મોકલ્યા. સાબરમતીના આશ્રમનું ધારણ ઘડતાં એના ઉદ્દેશ તરીકે પહેલું વાક્ય ગાંધીજીએ 'જગતહિતની અવિરોધી એવી રાષ્ટ્રસેવા' એવું લખ્યું. એમની સેવાનું કૂંડાળું જગતથી નાનું થઈ જ ન શકે. એ જગત હવે તો નાનું થયું છે અને આપણો વ્યાપ મોટો થયો છે.

પ્રશ્ન એ છે કે આપણે આવા નેતાઓનું માત્ર ગૌરવગાન કરીને સંતોષ માનીશું કે એવા નેતૃત્વને અનુસરવાનો કાંઈકે પ્રયત્ન કરીશું ? આ પ્રશ્ન ઝીલતા એ આપણે 'અમારાથી શું થાય, અમે તો...' – એમ કહીને પાણીમાં બેસી જવા ન માંગતા હોઈએ તો પોતાનું કૂંડાળું વિસ્તારમાં પોતાનું જ કલ્યાણ છે એ વાત બરાબર સમજીને તેમ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. હું કોઈ બારડોલી સત્યાગ્રહની કે દાંડીકૂચની વાત નથી કરતો. હું તો માત્ર એટલું જ કહું છું કે આપણે ગુજરાતીઓ દુનિયાના જે કોઈ પણ ખૂણામાં હોઈએ ત્યાં આપણી માંહેના ન્યાત-જાત, ધર્મ-સંપ્રદાય કે બીજા વાડાઓ વિસ્તારીને સૌથી પ્રથમ ગુજરાતી બનીએ. એમાં જ આપણું ભલું છે. સાચા ગુજરાતી તો જ બનાશે કે જો ત્યાર પછીનાં આપણાં પગલાં વિશ્વનાગરિક બનવા તરફનાં હશે. શું આ મનોરથ બહુ મોટો લાગે છે ? વિશ્વની આજની પરિસ્થિતિમાં આબરૂભેર રહેવાનો એ જ માર્ગ છે એ આપણે સમજવું જોઈએ. વળી એમ પણ કોઈ કહેતું નથી કે આપણે એક જ છલાંગે વિશ્વનાગરિક બની જવાનું છે. ગિરનારની ટોચ પર ચડવા માટે પ્રથમ તો આપણે પહેલું પગલું જ માંડવું પડશે. પગથિયે પગથિયે જ ગિરનાર ચડાય છે. આ પગથિયાં ચડવાં એટલે પોતાના સ્વાર્થના કૂંડાળાને વિસ્તારતા જવું. સ્વાર્થથી પરાર્થ ભણી; ત્યાંથી સર્વાર્થ ભણી અને છેવટે પરમાર્થ ભણી. ગુજરાતીની યાત્રાનાં એ જ પગથિયાં છે. કોણ કઈ ટૂંક સુધી પહોંચ્યું છે, એ જાતતપાસનો વિષય બની રહેશે.

નારાયણ દેસાઈ